

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA "SİVİL DİN" TASARIMI BAĞLAMINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Ferhat AKDEMİR***

ÖZ

Bu makalede Rousseau'nun din ve siyaset arasında olması gerektiğini düşündüğü ilişki üzerinden kurguladığı 'sivil din' tasarımı incelenmektedir. Rousseau çağdaşları olan diğer aydınlanmacılardan farklı olarak, dinin toplumsal ve siyasal işlevini kavramış bir filozoftur. Dinin hem bireylerin ahlâki hem de toplumların siyasi varoluşları için gerekli olduğunu düşünen Rousseau, bu gereklilik üzerinden dinle devlet arasındaki ilişki sorununa odaklanmış ve buradan 'sivil din' adı altında bir din tasarımı geliştirmeye çalışmıştır. Ne var ki onun din tasarımı "sivil" nitelemesine rağmen oldukça siyasal içeriklidir. İşte bu makalede, Rousseau'nun 'sivil din' tasarımı ele alınacak ve bu tasarım çeşitli perspektiflerden çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rousseau, siyaset, sivil din, devlet, din-devlet ilişkisi

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND POLITICS IN THE CONTEXT OF 'CIVIL RELIGION' CONCEPTION IN JEAN JACQUES ROUSSEAU

ABSTRACT

This article examines Rousseau's conception of 'civil religion' that he has built on the relationship between religion and politics. Rousseau, unlike other enlighteners who are his contemporaries, is a philosopher who grasp the social and political function of religion. Rousseau, who thinks that religion is necessary for the moral existence of individuals and for the political existence of societies, focus on the question of relationship between religion and the state through this necessity and, from there he tried to develop religious design under the name 'civil religion'. However, although his design of religion is "civil", it has a very political content. In this article, Rousseau's conception of 'civil religion' will be discussed and it will be tried to be analyzed from various perspectives.

Key Words: Rousseau, politics, civil religion, state, the relationship between religion and politics.

* Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

** Yapmış oldukları eleştirel okuma ve değerlendirmelerle bu makalenin daha iyi hale gelmesine önemli katkılarda bulunan hakemlere teşekkür ederim. F.A.

FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi)

2020 Bahar, sayı: 29, ss. 283-302

Makalenin geliş tarihi: 24.02.2020

Makalenin kabul tarihi: 03.04.2020

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf>

FLSF (Journal of Philosophy and Social Sciences)

Spring 2020, issue: 29, pp.: 283-302

Submission Date: 24 February 2020

Approval Date: 03 April 2020

ISSN 2618-5784

Giriş

Din ile devlet ya da din ile siyaset arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği sorunu içinde bulunduğumuz modern dünyada yaşadığı hayata varoluşsal ve düşünsel bir ilgiyle yaklaşanların kayıtsız kalamayacağı bir sorundur. Ne var ki, bu sorun siyaset biliminden hukuka, felsefeden sosyolojiye ve hatta teolojiye kadar çok geniş bir alanda tartışılan çok yönlü bir görünüme sahiptir. Tarihçesine bakıldığında ise sorunun art alanı özellikle modern devletlerin doğuşuna işaret eden 16. ve 17. yüzyıllara kadar geriye götürülebilir. Bununla birlikte sorunun "felsefe yüzyılı", "akıl çağı" gibi nitelendirmelerle anılan 18. yüzyılda ve devamında siyasal ideolojilerin hâkim olduğu 19. yüzyılda zirve noktasına ulaştığı da genel kabul gören bir görüştür. Söz konusu bu tarihsel süreçte, Martin Luther, John Calvin, Bodin ve Bossuet gibi kimi isimler meseleye dinsel perspektiften yaklaşarak dinin siyasete önceliğini ve siyasetin dine tâbi kılınması gerektiğini ileri sürerken; Machiavelli, Montesquieu, Hobbes ve Spinoza gibi kimi filozoflar da tersi bir istikamette düşünerek siyaseti önceliklemişler ve dinin siyasete bağlı ve bağımlı olması gerektiğini savunmuşlardır. Diğer yandan Locke, Lamennais ve Tocqueville gibi düşünürler de din ile siyasetin birbirinden bağımsız ve ayrı, dolayısıyla birbirine müdahale etmemesi gereken alanlar olduğunu söyleyerek düşünce tarihinde laikliğin temellerini atmışlardır.

İşte böylesi bir düşünürler ve görüşler çeşitliliği içerisinde Jean Jacques Rousseau da isim babalığını yaptığı "sivil din" nosyonu ile tartışmaya dâhil olmuş, din-devlet ilişkisinde kendisine özgü bir bakış açısı geliştirmeye çalışmıştır. Rousseau'nun savunuculuğunu yaptığı "sivil din" nosyonu, hem onun genel felsefi sisteminde hem de teorisyenliğini yaptığı cumhuriyetçi devlet/toplum modelinde kritik öneme sahip merkezi bir kavramdır. Bunu, örneğin, sivil din nosyonunu geliştirdiği *Toplum Sözleşmesi* isimli eserine baktığımızda, sivil dini konu edindiği bölümün, toplam 35 paragraflık hacmiyle (ss 158-168), kitabın en geniş iki bölümünden birisi olmasından anlamamız da olasıdır. Ayrıca, bu nosyon, dönemin koşulları açısından değerlendirildiğinde, birkaç açıdan orijinal ve kendine özgü görünmektedir. Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Rousseau, "Aydınlanmanın içeriden bir eleştirilmesi" (Akdemir, 2010: 70) olarak Aydınlanmanın akılcılık, ilerlemecilik ve bilimcilik gibi temel kabullerine muhalif bir tavır takınmıştır. Bu muhalifliği, onun din ve Tanrı inancı karşısındaki tavrında da görmektediriz. Şöyle ki, Aydınlanmacı filozoflar ve özellikle onun Voltaire, Diderot ve d' Holbach gibi Fransız temsilcileri akla yaptıkları vurgu ve duydukları güven nedeniyle din ve inanç karşısında olumsuzlayıcı bir tavır takınıp "seküler bir toplum tasarımı"nın savunuculuğuna soyunurken, Rousseau inancın kaynağını akılda değil duyguda görerek dine olumlu yaklaşmış ve dinle siyaset arasında yapıcı bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Nihayetinde dinin hem bireysel hem toplumsal/siyasal hayat için gerekli ve hatta zorunlu olduğunu ileri sürmüştür. Bunu yaparken de,

aslında kendisinden bir asır önce yaşamış olan Hobbes ve Spinoza'nın görüşlerine müracaat ederek sanki onların bir sentezini yapmaya çalışır gibidir. Hobbes gibi, dinsel iktidarı siyasal iktidara tâbi kılarak bu ikisi arasında sıkı bir birlik(telik) kurmaya çalışır; ancak Hobbes'tan farklı olarak Hıristiyan devletini baş tâci etmez. Spinoza'ya benzer biçimde, siyasal iktidarın dinsel iktidarı denetleme yetkisini elinde bulundurması gerektiğini kabul eder; ama Spinoza'dan farklı olarak siyasal iktidarın kişisel inanç ve kanaatlere karışmaması gerektiğini de söylemekten geri kalmaz.¹ Çağının ruhundan farklı olarak Rousseau'nun dini olumlamasının ve onun siyasal bir sistem için gerekli olmaktan öte zorunlu olduğunu ileri sürerek dinle siyaset arasında bir sentezleme çabası içine girmesinin arka planında kanımızca iki temel neden yatmaktadır. Bu nedenlerden ilki, onun, dinle devletin özdeşleştirildiği ve dinin devletin hizmetine bir araç olarak sokulduğu Antik Yunan dönemine duyduğu özlemdir (Rousseau, 1999: 159)². İkincisi ise, yaşadığı dönemde ve coğrafyada meydana gelen büyük değişim ve dönüşümler nedeniyle toplumsal yapının bozulması ve bozulan bu yapının yeniden tesisi için bir ortak değerler ve erdemler bütününe ihtiyaç duymasıdır (Rousseau, 1999: 165-7). Bu bağlamda o, toplumun üyelerini uzlaştıran ve ortak değerler dünyası etrafında kenetleyen bir araç olarak dine ihtiyaç duymuş gibidir.

Genel felsefi sistemi içerisinde Rousseau dini kategorik olarak olumlasa ve onun toplumsal ve siyasal yaşam için merkezî bir öneme sahip olduğunu onaylasa da, gerek *Emile*'de dine ilişkin yaptığı çözümler, gerekse *Toplum Sözleşmesi*'nde sivil din bağlamında kurulu dinlere ve özellikle de Hıristiyanlığa yönelik yaptığı değerlendirmeler, makalenin ilerleyen bölümlerinde bu değerlendirmelerin detaylarına değinildiğinde de görüleceği üzere, oldukça sert ve keskin eleştirilerdir. Nitekim, *Emile* ve *Toplum Sözleşmesi*'nin yayınlandıktan kısa bir süre sonra Fransa ve Cenevre'de yasaklanması (Orhan, 2013: 12, 17

¹ Hobbes ve Spinoza'nın din anlayışları ve dinle devlet arasında kurmuş oldukları ilişkinin detaylarına ilişkin geniş bilgi için bkz. Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, özellikle III. Kısım; Benedictus Spinoza, *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal Baki Akal, Reyda Ergün, Ankara: Dost Kitabevi, 2012, Bölüm XV ve devamı.

² Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi*'nin Türkçeye yapılan farklı çevirileri için bkz. Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları, 2012; Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019. Söz konusu eserin, bunların dışında, Işık Ergüden, Ayşe Meral, M. Tahsin Yalım, Ali Alper ve Ahmet Şensilay gibi farklı çevirmenler tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve değişik yayınevleri tarafından yayınlanmış baskıları da mevcuttur. Türkçe çevirilerdeki ifade ve yorum farklılıkları nedeniyle biz çalışmamızda, Oxford University Press tarafından yayınlanmış olan Christopher Betts'in İngilizce çevirisini kullanmayı tercih ettik. Tam künyesi: Jean Jacques Rousseau, *Discourse on Political Economy and The Social Contract*, Translated with an Introduction and Notes by Christopher Betts, Oxford University Press, Oxford, 1999.

nolu dipnot) bile, hem bu eleştirilerin etkisini hem de onun sivil din anlayışının kritik önemini gösterir niteliktedir.

Ayrıca Rousseau kimi yorumcuları tarafından "karmaşık ve çelişkili bir şahsiyet" (West, 1998: 46) olarak nitelendirilse de aslında o "düşüncesi ile yaşayışı arasında çok sıkı bir bağlılık bulunan düşünürlerin en tipik örneklerinden birisi" (Gökberk, 1990: 382)dir. Bu durumu onun dinsel dönüşümlerinden ve yaşayışından da anlayabiliriz. Bilindiği üzere, Cenevre'de Kalvinist bir anne babadan dünyaya gelen Rousseau, 1728 yılında Fransa'ya geçtiğinde Katolikliği seçer, akabinde Madam de Warens'in yanındayken pietizmin etkisinde kalır. 1754'de Cenevre'ye döndüğünde ise bu sefer Katoliklikten tekrar Protestanlığa geçer.³ Bu durum onun kararsız ruh halinin dinsel tercihleri üzerindeki bir yansıması olarak okunabilse de, aslında bu, hem dinsel değil politik bir tercih olarak okunabilir. Hem de -ilerleyen sayfalarda onun din ile devlet arasında kurmuş olduğu ilişkinin detaylarını serimlediğimizde görüleceği gibi- düşüncesi ile yaşayışı arasındaki tutarlılığın bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Bu kısa girizgâhtan sonra bu çalışmanın amacına ve içeriğine ilişkin de bir şeyler söylememiz gerekmektedir. Bu çalışmadaki amacımız, Rousseau'nun din anlayışını ve dinle devlet arasında kurmuş olduğu ilişkinin detaylarını gözler önüne sermek ve bu ilişkinin eleştirel açıdan bir değerlendirmesini yapmaktır. Bu bağlamda ilkin, onun toplum sözleşmesi bağlamında şekillenen cumhuriyetçi devletinde dinin gerekliliği ve işlevi konusundaki görüşlerini ele almayı; ikinci olarak bu işlevi yerine getirme hususunda mevcut dinlere yönelik eleştirilerinin bir analizini yapmayı; ardından da önerdiği sivil din tasarımının bir çözümlemesini sunmayı amaçlamaktayız. Ancak, bunları doğru bir şekilde yapabilmemiz için öncelikle onun din anlayışına yakından bakmamız gerekmektedir.

Rousseau'nun Din Anlayışı

Genel bir tespit olarak ifade etmemiz gerekir ki, Rousseau'nun Tanrı anlayışını karakterize edebilecek en iyi kavram deizm, bunun din alanındaki yansıması da "doğal din anlayışı"dır. Kişisel yaşam öyküsüne baktığımızda her ne kadar belirli dinsel değişim ve dönüşümler, Hıristiyanlığın değişik mezhepleri arasında gelgitler yaşadığını görsek de, hayatının sonlarında kurulu dinlerle, vahiy ve mucizelere dayalı inanç sistemleriyle arasına koyduğu mesafeye dikkat ettiğimizde onun deist bir Tanrı ve doğal bir din anlayışına

³ Rousseau'nun genel hayat hikayesi ve yaşadığı dinsel değişim ve dönüşümler hakkında detaylı bilgi için bkz. J.L. Lecercle (1995) "Jean Jacques Rousseau Hayatı ve Eserleri", *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* içinde, çev. Nasih Ruhi İleri, İstanbul: Say Yayınları, ss. 7-34; Leo Damrosch (2017) Jean Jacques Rousseau, çev. Özge Özköprülü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 68 vd.

sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. O, *Emile*'de açıkca, "Hıristiyanların tanrıtanımazlıkla ya da doğrudan karşıt doktrin olan dinsizlikle karıştırır gibi davrandıkları"(Rousseau, 2013:413)nı söylediği doğal dini benimsediğini ilan eder ve bu din, ona göre insanın ruhunun derinliklerinde kök salmıştır. Rousseau *Emile*'de duygu üzerine temellenen doğal bir din anlayışını savunmaktadır. Kendi ifadeleri ile söyleyecek olursak, "Tanrı hakkındaki en büyük fikirler bize yalnızca akıldan gelir" (Rousseau, 2013: 415). Ne var ki, buradan, Tanrı'nın aklen kavranabilir ve kuşatabilir olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Rousseau'ya göre Tanrı, doğası gereği, sezgisel olarak kavranabilen bir varlıktır. Çünkü, Tanrı, "yüksek felsefenin ilkelerinde değil, yüreğin derinliklerine doğa tarafından silinmez harflerle yazılmış olarak" (Rousseau, 2013: 400) bulunmaktadır.

Özellikle *Emile*'de ifadesini bulan *Savoia'lı Rahibin Amentüsü* bu deistik Tanrı'nın ve doğal din anlayışının özlü bir ifadesi ve derli toplu bir özeti niteliğindedir. Burada o, bir yandan dönemine hâkim olan ateist ve pozitivist görüş ve düşünceleri reddederken diğer yandan kurulu dinler ve dinsel dogmalar konusunda –en iyi ifade ile- sessiz kalmakta ve bu dinlerin tehlikeli değilse bile en azından gereksiz olduğunu düşünmektedir. Onun din karşısındaki bu tavrını, "dinin anlayabildiğim yanlarına inanıyorum; anlayamadıklarına da inkâr etmeden saygı gösteriyorum" (Rousseau, 1945: 268-272) şeklindeki ifadesinden de anlayabiliriz. Ne var ki, dinin anlayamadığı taraflarına inkâr etmeden saygı duyduğunu söylese de, Rousseau'nun kurulu dinlere ve onların spesifik inanç önermelerine karşı tavrının çok olumlu olduğu da söylenemez. Örneğin *Emile*'de bir yandan "Tanrı, bir insandan yapmasını istediği şeyi ona başka bir insan aracılığıyla söylemez, kendisi söyler, kendisi bunu onun yüreğinin derinliklerine yazar" (Rousseau, 2013: 283) diyerek, diğer yandan da "uluslar Tanrı'yı konuşturmayı düşündüklerinde, her biri onu kendine göre konuşturdu ve ona istediğini söyletti" (Rousseau, 2013: 415) diyerek söz konusu dinler hakkındaki olumsuz ve eleştirel kanaatini açıkca ortaya koyar. Her ne kadar dinin ilâhi kaynağına ve spesifik inanç önermelerine eleştirel yaklaşırsa da, Rousseau onun toplumsal yönünü ve siyasal işlevini onaylar görmektedir. Bunu onun dinlerin ve mezheplerin çoğulluğu meselesine yaklaşımından da anlamamız olasıdır. Ona göre, tüm kurulu dinler, her bir ülkede topluma mâl olmuş dini âyinler aracılığıyla Tanrı'yı yüceltmenin tek biçimli bir tarzını zorunlu kılan kurtuluş bahşedici kurumlardır (Rousseau, 2013: 437, 438).

Rousseau, kurulu dinlerin metafizik sistemleri ve spesifik inançları karşısında eleştirel bir tavır takırsa ve onların dogmatik kabullerini onaylamasa da, doğrusu bu durumu kendisine bir sorun edindiğini söylemek pek de mümkün değildir. O, dinlerin ilâhi kaynağı ya da metafizik sistemleri ile değil, daha çok toplumsal işlevi ile ilgilenmektedir. Bir başka deyişle, Rousseau'nun tasarladığı din, insanları öte dünyada kurtuluşa erdirmeyi

amaçlayan değil, bu dünyada mutlu ve huzurlu yaşamalarını temin eden bir dindir. Örneğin, kendisinden alıntıladığımız şu satırlar onun bu konudaki düşüncesinin en özlü ifadesi niteliğindedir: "Yalnızca, tuttuğum yol için önemli olan şeyleri öğrenmeye çalışıyorum. Ne eylemler ne ahlâk üzerinde etkisi olmayan, ama birçok insanı da bunaltan dogmaları kendime hiç tasa etmiyorum" (Rousseau, 2013: 437). Bu yönüyle ve özellikle *Emile*'de yaptığı saptamalara bakıldığında onun, dönemindeki diğer aydınlanmacı filozoflar gibi bir "doğal din" yanlısı ve "deizm" taraftarı olduğu söylenebilir. Ne var ki, ilk bakışta bu tespit doğru gibi görünse de *Toplum Sözleşmesi*'ndeki dine ilişkin saptamalarına ve dine yüklediği sosyal/siyasal işlevlere baktığımızda onun sıradan bir doğal din yanlısı ve deizm taraftarı olduğunu söylememiz pek mümkün gözükmemektedir. O, dine yüklediği siyasal ve toplumsal işlevler itibarıyla dönemindeki diğer deistlerin çoğundan ayrılır. Örneğin Neidleman'ın (akt. Orhan, 2013: 3,4) da belirttiği gibi, on sekizinci yüzyıl deistleri dini siyasal ve sosyal işlevinden soyutlayarak onu salt metafiziksel bir kabule indirgerken, Rousseau dine toplumsal yaşamda siyasal bir misyon yükleyerek onu aktif ve işlevsel kılmaya çalışmıştır.

Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki, Barbier'in (1999:160) de ifade ettiği gibi, onun dinle ilgili görüşleri hakkında kanaat sahibi olduğumuz iki kitabını da aynı zaman diliminde kaleme almış ve aynı yıl içerisinde yayınlamış olması mânidardır. Rousseau'nun dine ilişkin görüşlerini dikkate aldığımızda her iki kitabı da birbirini tamamlar niteliktedir. Şöyle ki, o, *Emile*'de, dini içsel ve inançsal bir olgu olarak ele almakta, inancın bireyin yaşamına kattığı anlam ve önem üzerinde durmakta; *Toplum Sözleşmesi*'nde ise bunu toplumsal plana transfer ederek dinin sosyal ve siyasal işlevine odaklanmaktadır.⁴ Bir başka deyişle, *Emile*'de "gerçek dini" ararken, *Toplum Sözleşmesi*'nde toplum için yararlı olan dini aramaktadır. Ancak bunlar birbiriyle çelişen değil, tam tersine birbirini tamamlayan anlayışlardır. Çünkü ona göre, insan, Aristoteles'in siyasal insanını çağrıştırdığına toplumsal bir varlıktır; dolayısıyla insan için en uygun din de topluma en uygun olanıdır.

Bu açıdan bakıldığında Rousseau'ya göre, insanın, bireysel ve toplumsal varoluşu için birbiriyle ilişkili şu üç nedenden ötürü dine ihtiyaç duyduğunu söyleyebiliriz. İlk olarak, ona göre, bireysel planda ele alındığında insanın bir dine inanması gerekir; çünkü din hayatımızı kendisine göre ve kendisi için yaşadığımız değerlerimizin kaynağı ve güvencesidir. Dolayısıyla din

⁴ Rousseau üzerine çalışan uzmanlar, *Emile* ve *Toplum Sözleşmesi*'nde geçen din ve Tanrı tasavvurlarından hangisinin Rousseau'nun din konusundaki gerçek kanaatini yansıttığı konusunda farklı düşüncelere sahiptirler. (Bu konudaki farklı yorumlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Özgüç Orhan, "Jean-Jacques Rousseau'da Sivil Din Kavramı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 68/ 3, 2013, ss. 1-35). Ancak kanaatimizce bunlar birbirini dışlayan düşünceler değil, aksine birbirini tamamlayan anlayışlardır. Dolayısıyla Rousseau'nun her iki görüşe de aynı anda sahip olmasında çelişik bir taraf bulunmamaktadır

olmaksızın ne ahlâktan ne de ahlâki bir yaşamdan söz edebiliriz. Ona göre, "dini unutmak insanın görevlerini unutmaya yol açar" (Rousseau, 2013: 362) yani dinsizlik ahlâksızlığı doğurur. Tersinden bakacak olursak, insanın gerek kendisine gerekse başkalarına yönelik sorumluluklarının farkına varması ve bunları yerine getirmesi konusunda din hayâti bir rol oynar. Bu nedenle Rousseau'ya göre, "her yurttaşın kendine görevini sevdirecek bir dinin olması devlet için çok önemlidir" (Rousseau, 1999: 166). Ancak bu noktada şu hususun altını çizmek gerekir ki, bu dinin emir ve yasakları devleti ancak ve sadece, bir dine inandığını "açıkça söyleyen kimsenin ahlâki ve yerine getirmek zorunda olduğu ödevler bakımından ilgilendirir" (Rousseau, 1999: 166). Bunun dışındaki inanç ve kabuller devletin ilgi ve yetki alanı dışındadır. Bu da şu demektir ki, ahlâki temin ettiği ve insanları görevleri içinde tuttuğu ölçüde din toplum için gereklidir (Barbier, 1999: 162).

İkinci olarak din ahlâkın olduğu kadar toplumsal yaşamın ve düzenin de güvencesidir. Toplumsal yaşam ancak bir toplumsal sözleşme ile mümkün olabilir. Toplumsal sözleşmenin güçlü ve geçerli olabilmesi için de onun dinsel bir temelini bulunması ve üyelerinin, deyim yerinde ise, ona bir kutsallık atfetmesi gerekir. Çünkü, Rousseau'ya göre, "sözleşmenin taraflarının sözlerine bağlılıklarının kefil olabilecek ya da tarafları karşılıklı üstlenmelerini yerine getirmeye zorlayacak hiçbir üstün güç" bulunmasaydı, bu durumda "taraflar kendi davalarının biricik yargıçları olarak kalırlar ve bunlardan her biri, öteki tarafın sözleşmenin şartlarına uymadığını görür görmez, ya da bu şartlar artık kendisine elvermemeye başlar başlamaz, sözleşmeden vazgeçme hakkına daima sahip olurlardı" (Rousseau, 1995: 167).⁵ İşte bu nedenden ötürü ona göre, "hükümetlerin akıldan daha sağlam bir temele" dayanması ve "egemen otoriteye... kutsal ve dokunulmaz bir nitelik vermek için Tanrı iradesinin işe karışması, kamunun rahatlığı ve huzuru bakımından çok gereklidir" (Rousseau, 1995: 167).⁶ Yani ona göre, din aşkın bir ahlâki kaynağı sağladığı için insanlara devletin otoritesini Tanrı'nın emriymiş gibi algılatarak vatandaşlık görevlerinin ahlâki zorunluluklar haline gelmesini sağlamaktadır (Düzce, 2017: 9). Ayrıca Rousseau'nun, "toplum sözleşmesinin ve yasaların kutsallığı" nı da sözünü ettiği sivil dinin dogmaları arasında saydığı hatırlanacak olursa, bu da dinsel temelden soyutlandığında, toplum sözleşmesinin işlevsiz kalacağı yönündeki düşüncesinin bir kanıtı olarak yorumlanabilir.

⁵ İlgili metnin bir diğer çevirisi için bkz. Rousseau, Jean-Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, çev. Ertuğ Ergün, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2003.

⁶ Hatta Rousseau, toplum sözleşmesinin ve yasaların kutsal ve dokunulmaz kabul edilmesini ve onların temelini dinsel inancın yerleştirmesini öylesine önemsemektedir ki, "din insanlara sadece bu iyiliği yapmış olsaydı bile, insanların, dine, aşırılıklarına ve kötüye kullanılmasına rağmen, candan bağlanmaları gerekirdi" demektedir; çünkü, "din, bağnazlığın akıttığı kandan daha fazla kanın esirgenmesini sağlamıştır." Bkz. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, s. 167.

Üçüncü olarak din yasalara otoritelerini ve zorlayıcı güçlerini kazandırır. Şöyle ki, ona göre "her türlü adâlet Tanrı'dan gelir; adâletin kaynağı yalnızca odur. Ama biz adâleti bu kadar yüksekte almasını bilseydik ne hükümete ihtiyacımız olurdu ne de yasalara" (Rousseau, 1999: 73). Yani adâlet ve yasa gibi kavramlar tanrısal ve dinsel bir içerime sahiptir ama onların bilenebilmesi ve uygulanabilmesi için beşerî ölçekte, toplumsal ve siyasal bir düzenlemesinin ve bir müeyyide gücünün olması gerekir. Bir başka ifadeyle, ilâhi adâlet genel ve soyut bir ilke olduğu için onlar topluma doğrudan uygulanamazlar. Rousseau'nun ifadeleriyle, "adâletin yasaları doğal yürütme güçleri olmadığından, insanlar arasında etkisizdir" (Rousseau, 1999: 72). Bundan dolayı, "hakları görevlerle uzlaştırmak ve adâleti kendi konusuna yöneltmek için sözleşmeler ve yasalar gerekir" (Rousseau, 1999: 73). Ancak bu sözleşmelerin ve yasaların toplum tarafından benimsenebilmesi ve uygulanabilmesi için de onların ilâhi bir kaynaktan geldiğinin kabul edilmesi gerekir. Yani, sivil sorumlulukların birer ilâhi sorumluluk gibi algılanmaları icâp eder. Çünkü ona göre, ancak ilâhi bir kaynağa dayanan ya da dayandığına inanılan yasalar toplumda karşılık bulabilir,⁷ bunu başaranlar da büyük yasa koyucular olarak kabul edilir. Rousseau'nun Hz. Musa ve Hz. Muhammed'i büyük yasa koyucular olarak kabul edip (Rousseau, 1999: 79) haklarında olumlu konuşmasının nedeninin de bu olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak Rousseau dinle devlet, dinle siyaset arasında güçlü bir ilişki kurmaya çalışmaktadır. Ancak o bunu yaparken, Warburton gibi siyaset ile dini aynı amaca hizmet eden iki farklı araç gibi görerek siyaseti dine indirgememekte, onun içinde yok etmemektedir. Bayle gibi dinle siyaset arasına aşılmaz duvarlar örerek siyaset için dinin gereksiz ve sakıncalı olduğunu da iddia etmemektedir. Temelinde dinin olmadığı hiçbir siyasetin olamayacağını, olsa bile kalıcı olamayacağını iddia ederek Bayle'i; Hıristiyanlığın devlet için yararlı değil aksine zararlı olduğunu ileri sürerek Warburton'u eleştirmektedir (Rousseau, 1999: 161, 162). Doğrusunu söylemek gerekirse o, bir yandan dinin otonomisini korumaya diğer yandan da onu siyasetin temeline yerleştirerek devlete ve dayandığı toplumsal sözleşmeye bir hayâtiyet kazandırmaya çalışmaktadır. Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Bu dinin mahiyeti ve işlevi nedir? Yani, Rousseau "sivil din" kavramı ile nasıl bir dini kastetmekte ve onu din-devlet ilişkisinde nasıl konumlandırmaktadır? Bu soruların sağlıklı bir yanıtını verebilmemiz için öncelikle onun özelde Hıristiyanlığa genelde de bütün kurulu dinlere yönelik analizlerine bakmamız gerekmektedir.

⁷ Rousseau, örneğin *Emile*'de, "Filozof! Ahlâki yasaların çok güzel, ama lütfen bana bunun yaptırımlarını göster. Bir an için düşlere dalmaktan vazgeç de sırat köprüsünün yerine neyi koyuyorsun, bana açıkça söyle" diyerek, ahlâki yasalarının metafizik bir temele dayanması gerektiğine işaret etmektedir. (Bkz. Rousseau, *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, s. 749, 134 nolu dipnot.)

Kurulu Dinlere Yönelik Analizleri

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Rousseau, dinleri Tanrı ile olan ilişkileri bağlamında incelemesine konu edinmemektedir. Yani onları ilâhi kaynakları ya da gerçek oluşları açısından sorgulamamaktadır. Dinler onun ilgi alanına toplumsal ve siyasal yapıyla olan ilişkileri bağlamında girmektedir. Dinleri bu çerçevede ele alan Rousseau, dinsel düşüncenin tarihine kısa bir göz attıktan sonra onları siyasal erkle ilişkileri bağlamında üç gruba ayırır: Yurttaşın dini, rahibin dini ve insanlık dini (Rousseau, 1999:158 vd).

Özünde ilkel kavimlerin kabile dinlerine ve Antik Çağın paganizmine karşılık gelen yurttaşın dini (religion of the citizen), adından da anlaşılacağı üzere siyaset ile dinin meczolduğu, iç içe geçtiği, ikisi arasında belirgin bir ayırımın olmadığı dinsel anlayıştır. Bu anlayışta, inanılan din sadece belirli bir ülkenin sınırları içerisinde geçerlidir ve ülkede, dinle devlet, Tanrı ile yasa özdeşdir. Dogmaları, dinsel âyin ve törenleri belirleyen devlettir. Dolayısıyla bu anlayışta devlet "bir çeşit teokrasi," din de "toplumsal ya da pozitif din hukuku" (Rousseau, 1999: 162)dur. Bu din, ona göre, Tanrı sevgisini yasa sevgisi ile birleştirdiği, yurttaşlara yurda karşı aşırı bir hayranlık aşılıyarak devlete hizmet etmenin, devletin koruyucusu Tanrı'ya hizmet anlamına geldiğini öğrettiği için politik olarak faydalıdır. Bu dine göre, "yurdu uğruna can vermek şehit olmaktır; yasaları çiğnemek dinsizliktir" (Rousseau, 1999: 163). Ne var ki bu din, "yanılgı ve yalan dolan üzerine kurulu" (Rousseau, 1999: 163)dur. Çünkü, kendisinden olmayanları, kendisi gibi inanmayanları inançsız, yabancı ve barbar olarak görür. "İnsanları aldattığı, çabuk kanan, kör inançlı kişiler durumuna soktuğu ve gerçek tapınmayı bir takım boş törenlere boğduğu için ayrıca kötüdür" (Rousseau, 1999: 163). Söz konusu din potansiyel olarak acımasız ve aldatıcı olmasının yanında hoşgörüsüzlüğe ve milliyetçi fanatizme de yol açabilen bir özelliğe sahiptir. Çünkü kendisi gibi inanmayanları öldürmenin kutsal bir eylem olduğuna inanır. Böyle olunca, diğer uluslar ile savaşmak doğal ve kutsal bir dinî görev haline gelmekte, bu da hem ulusları "doğal bir savaş durumuna sokmakta" (Rousseau, 1999: 163) hem de insanlığın huzur ve güvenini tehdit etmektedir.

Rousseau'nun araştırmasına konu edindiği ve eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tuttuğu ikinci din anlayışı ise daha çok "Lamaların, Japonların ve Roma Kilisesine bağlı Hıristiyanların" (Rousseau, 1999: 162) benimsediğini söylediği dinsel anlayıştır. Rousseau bu dini "rahibin dini" (the religion of the priest) diye isimlendirir. Bu din, "insanlara iki çeşit yasa, iki yurt veren, birbirine karşıt görevler yükleyen, aynı zamanda hem dinli hem yurttaş olmalarını engelleyen," ona göre "tuhaf bir din"dir (Rousseau, 1999: 162). Rousseau'ya göre bu din, "adı belirsiz bir tür karma ve toplumla uyumsuz bir hukuk"a (Rousseau, 1999: 162) neden olmaktadır. Bu din insanı farklı ve çatışan otoritelere aynı zamanda itaat etmeye mecbur bıraktığı için insanı

bölüp parçalamakta, insana karşıt ve çelişkili görevler yükleyerek onların hem dinsel inancını hem de yurttaşlık bilincini zedelemektedir. Dolayısıyla da "karmaşık ve asosyal bir ruh haline yol açmaktadır" (Düzce, 2017: 7). Rousseau'ya göre rahibin dininin yanlışlığı politik açıdan o kadar açık ve seçiktir ki, onun yanlışlığını ortaya koymaya çalışmak zaman kaybından başka bir şey değildir. Çünkü, bu din toplumsal birliği ve bütünlüğü bozmaktadır. Rousseau'ya göre ise, "toplumsal birliği bozan her şey kötüdür; insanı kendisiyle çelişkiye düşüren hiçbir kurumun değeri yoktur" (Rousseau, 1999: 162, 163).

Üçüncü ve son olarak Rousseau, "insanlık dini"ni (religion of the man) inceler. O, insanlık dini ile aslında Hıristiyanlığı, ama kendi çağındaki Hıristiyanlığı değil, erken dönemdeki "İncil Hıristiyanlığı"ni kasteder. "Kutsal, yüce ve gerçek din" (Rousseau, 1999: 163) olarak nitelediği İncil Hıristiyanlığı yani insanlık dini sayesinde, aynı Tanrı'nın çocukları olan insanların birbirlerini kardeş bildiklerini ve bunları birleştiren toplumun ölümle bile dağılmayacağını belirtir. Bu tüm insanlığa hitap eden ebedî ve evrensel bir dindir. Bu din yüce Tanrı'ya yönelik bütünüyle içsel bir bağlanma ve ezeli/ebedî ahlâkî sorumluluklarla sınırlıdır. O, "mihraplar", "âyinler" ve "tapınaklar" olmadan sadece Tanrı kültürüne dayanır (Christi, 2001: 19). Rousseau bu dinde "gerçek kulluğu" gördüğünü söyler ve onu "tabii ilâhi hukuk" (naturel divine law) diye isimlendirir (Rousseau, 1999: 162). Ne var ki, genel olarak olumladığı bu dinde Rousseau'ya göre temel bir sorun vardır. Gerçek kulluğu sadece Tanrı'ya yönelttiği ve ilgisini sadece öte dünya ile sınırladığı için onun bu dünyaya ilişkin söyleyebileceği hiçbir şey yoktur. Bu din, öte dünya ile bu dünyayı, dinle devleti birbirinden tamamen ayırdığı için Rousseau'nun dine yüklediği önemli bir işlevi, insanları devlete bağlama işlevini ihmal ve ihlal etmektedir. Üstelik, bu dinde görülen tek kusur bu değildir. İnsanlık dini, özünde öte dünyadaki ebedî kurtuluşu amaçladığı ve bu kurtuluş için mutlak itaati şart koştuğu için bu din ona göre sadece kölelik ve bağımlılığı üretir. Kendi ifadeleriyle, "gerçek Hıristiyanlar köle olmak için yaratılmışlardır; bunu bilirler ve bundan da hiçbir kaygı duymazlar; çünkü onların gözünde bu kısacık [dünyevî] hayatın hiçbir önemi yoktur" (Rousseau, 1999: 165). Bunun doğuracağı sonuç ise Rousseau'ya göre hiç de arzu edilebilir bir şey değildir. Şöyle ki, örneğin Hıristiyanların vatan sevgisi, şan ve şeref tutkusu ile dolu uluslarla çatışmaları durumunda rezilce ezilmekten ya da sefilce başışlanmaktan başka alternatifleri yoktur (Rousseau, 1999: 165). Durum askerî açıdan böyle olduğu gibi, sosyo-politik açıdan da pek iç açıcı değildir. Rousseau'ya göre, böyle bir din tasarımı toplumun dirlik içinde olması ve dengesinin sürüp gitmesi için yurttaşlarının istisnasız hepsinin samimi Hıristiyan olmaları gerekir. Şayet birisi kurnazlık ya da gözü karalık yapar ve yönetimi ele geçirir, herkesin de kendisine itaat etmesini isterse, Hıristiyanların ona itaatten başka çaresi yoktur. Çünkü, böyle bir kişiden kurtulmak için "zor kullanmak, kan dökmek gerekecektir, oysa

bunlar Hıristiyanlığın yumuşak başlılığıyla uzlaşır şeyler değildir" (Rousseau, 1999: 164).

Sonuç olarak Rousseau insanlık dinin özsel değerini kabul etmektedir. Çünkü bu din, daha önce de değindiğimiz gibi, ona göre, bütün insanları tek ve aynı Tanrı'nın çocukları olarak kabul ederek insanlığın temelini sevgiyi yerleştirmekte, insanlar arası ilişkiyi kardeşlik ilkesi üzerine kurmaktadır. Ancak bu din, aynı zamanda toplumun siyasal bütünle kuracağı her türden ilişkiyi olumsuzlayarak onu apolitik bir pozisyonda konumlandırıldığı için reddedilmelidir. Çünkü bu durum toplumun özsel yapısına ve doğasına aykırıdır. Bu nedenle Rousseau, gerçek bir Hıristiyan toplumun gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu, gerçekleşse bile kalıcı olmasının mümkün olmadığını düşünür. Ona göre, "Hıristiyanlık tümüyle ruhâni bir din olduğu" ve sadece "öte dünya işleri ile ilgilendiği," bir başka deyişle, "Hıristiyanın yurdu bu dünya olmadığı" (Rousseau, 1999: 164) için, "gerçek Hıristiyanların kuracağı bir toplum artık insan topluluğu olamaz" (Rousseau, 1999: 163). Tam da bu nedenle, -belki de Hobbes'a gönderme yaparak- bir Hıristiyan devletinin olamayacağını, "Hıristiyan Cumhuriyeti" şeklindeki bir ifadenin kendi içerisinde çelişik olduğunu; çünkü, bu tamlamadaki sözcüklerin birbirini dışladığını söyler (Rousseau, 1999: 165). Nihayetinde, bu din Rousseau'ya göre, ahlâkî olarak câzip ve dinî olarak doğru olabilir ama politik olarak işlevsiz ve hatta toplum için zararlıdır.

293

Rousseau, yukarıda gördüğümüz şekilde, ele aldığı belli başlı dini formları eleştirerek onların toplumsal ve siyasal açıdan içerdiği sakınca ve risklere işaret eder. Özet olarak ifade edecek olursak, yurttaşın dinini yanlıgı ve yalan üzerine kurulu olduğu, insanları savaşa ve şiddete yönlendirdiği ve hoşgörüsüzlüğü beslediği; rahibin dinini topluma siyasal ve dinsel bölünme soktuğu, insanları karmaşık ve asosyal bir ruh haline sevk ettiği; insanlık dinini ise, bu dünyadan tamamen kopuk olduğu, salt öte dünyayı amaçladığı ve köle ruhlu insanlar ürettiği gibi gerekçelerle eleştirir ve reddeder. Pratik ölçekte dinleri eleştirmesine ve mevcut dinleri kimi yetersizlikleri nedeniyle reddetmesine rağmen aslında bu reddiyesi kategorik değildir. Pratikte mevcut olan dinleri ne kadar eleştirse de, dini teorik ölçekte olumlamakta ve onaylamaktadır. Bütün derdi dinle devleti, birini diğerine indirgmeden, birini diğerinin içinde eritmeden, ikisinin de özsel gerçekliklerini koruyarak aralarında sağlıklı bir ilişki tesis etmektir. Rousseau aslında bunun gerçekleşmeyecek salt bir hayal olmadığını, tarihte bir örneğinin de bulunduğunu söyler. Ona göre, İslam dininin kurucusu olan Muhammed ve halefleri niteliğindeki dört halife döneminde dinle devlet arasında sözünü ettiği bu ahenkli ilişki kurulmuş, siyasal iktidarla dinsel iktidar arasındaki birlik ve bütünlük sağlanmıştır. Rousseau'ya göre, "Muhammed'in pek kutsal amaçları vardı ve politik sistemini de sağlam temellere oturtmuş idi. Öyle ki, kurduğu yönetim biçimi, kendisinden sonraki halifeler döneminde de mahiyetini ve

mevcudiyetini koruduğu sürece iyi bir yönetim biçimi olarak kalmıştır." Ne var ki, "Araplar gelişip edebiyat sever, uygar, yumuşak ve gevşek insanlar oluverince barbarlar onları boyunduruk altına almış ve iki güç arasında parçalanma yeniden baş göstermiştir" (Rousseau, 1999: 160, 161). Tarihte dinle devlet arasındaki ilişkiyi Muhammed gibi doğru okuyup kuranlar olduğu gibi, onun teorik çözümlemesini doğru bir şekilde yapan insanlar da yok değildir. Bu noktada örnek verdiği isim politik birliktelik sağlanmadan dinin de devletin de ayakta kalamayacağını ve mevcudiyetini devam ettiremeyeceğini ileri süren Hobbes'tur. Hobbes, ona göre, "Hıristiyan yazarlar içerisinde hem sorunu hem çözümü görüp kartalın iki başını birleştirmeyi salık vermek cesaretini gösteren" (Rousseau, 1999: 161) yani, politik birliği sağlamak adına dinsel ve siyasal iktidarı tek çatı altında toplamayı düşünce tarihinde teklif eden ilk ve tek isimdir. Ne var ki onun teklif ettiği Hıristiyanlık doğası gereği buna müsait değildir; çünkü -daha önce de değindiğimiz gibi- mevcut haliyle günümüzdeki Hıristiyanlık, ilgi alanını bu dünyaya değil öte dünyaya hasretmiş bir dindir. Bu nedenle, Rousseau'ya göre, vatandaşlara yurttaşlık duygularını aşıl原因an, yurtseverliği ilham eden ve onların tek bir otorite odağına itaat etmelerini sağlayan yeni bir din tesis edilmelidir. Dinle devlet arasındaki tarihsel gerilimin aşılmasının ve insanların barış ve esenlik içinde yaşamasının yolu bu yeni dinden geçmektedir. İşte Rousseau bu dine "sivil din" adını vermektedir.

Sivil Din Tasarımı: İçeriği ve İşlevi

Bugün sivil din dediğimiz tasarımın ilk ve ilkel formlarını Antik çağlarda, Yunan site devletlerinde ve özellikle Platon'un sivil teolojisinde bulabileceğimizi söyleyenler (Ataman, 2014: 3-16; Henry, 1979:1; McClay, 2004:4) olsa da, onu modern dönemde ilk defa kavramsallaştıran, ilke ve esaslarını belirleyen, kendisine yöneltilen eleştirilere karşı savunarak sistematize eden ve böylelikle onu siyaset felsefesine kazandıran ismin Rousseau olduğu söylenebilir. Rousseau'nun dini sivil bir formatta yeniden tanımlamasının amacı, bir yandan siyasal iktidara din üzerinden bir meşruiyet kazandırmak diğer yandan da dinle devlet arasındaki karşıtlığı ve çatışmayı bir çözüme kavuşturmadır. Rousseau, daha önce dinlere ilişkin yaptığı sınıflandırmada rahip dinini kategorik olarak reddediyor; ancak hem insanlık dinini hem de yurttaş dinini siyasal açıdan eksikliklerine rağmen olumlu idi. Dolayısıyla onun sivil din ile yapmak istediği şeyin de, bu iki dinin yanlış ve eksik bulunduğu taraflarını reddederek, olumlu taraflarını sivil din adı altında toplamak ve sentezlemek olduğunu söyleyebiliriz. Kısacası o, Orhan'ın (2013:12) tespitiyle, "yurttaş dinin mensuplarına aşılacağı kamusal aidiyet ile, insan dinin beslediği evrensel ahlâki kaygıları sivil dinde birleştirmek istemektedir."

İşte Rousseau bu birleştirme işlevini ve bunun üzerinden sivil dinin formülasyonunu *Toplum Sözleşmesi*'nin nihâi redaksiyonunda inceler. Sivil dinin ayrıntılı bir çözümlemesine girişmeden önce ifade etmek gerekir ki, Rousseau'ya göre sivil din, özünde, yönetenle yönetilen arasındaki ilişkinin düzenlenmesine yardımcı olan ve yöneticiye meşruiyet kazandıran bir dinsel kabuldür (Christi, 2001:17). Bu açıdan Rousseau'nun sivil dinin önemli bir politik içeriğe sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Bu politik içeriği münasebetiyle, konunun ilkin, Rousseau'nun genel siyaset felsefesi bağlamında ele alınması gerekir. Hatırlanacağı üzere, Rousseau'nun siyasal tasarımın merkezi kavramı "genel irade" nosyonu idi. Genel irade, ona göre, toplumun ortak çıkarının veya ortak arzusunun bir ifadesidir. Genel irade bir toplumdaki bireysel iradelerin toplamıdır; ancak o bireysel iradelerin toplamından fazla bir şeydir. Dolayısıyla, genel irade bir kez teşekkül ettikten ve yasa halini aldıktan sonra, ona itaat etmemek diye bir durum söz konusu olamaz. Çünkü genel iradeye itaat etmek kişinin kendi özgürlüğünü güvence altına alması demektir (Rousseau, 1999: 54, 55). Şöyle ki, genel irade bireysel iradelerin bir toplamı olduğuna göre, kişinin genel iradeye itaati, aslında başkasına değil kendisine itaati demektir. Bu da onun özgürleşmesi anlamına gelir. Sonuçta Rousseau'ya göre, hem bireysel özgürlüklerin güvence altına alınması hem de genel iradenin muhafazası için bireysel çıkar ile toplumsal çıkarın özdeşleştirilmesi temel esastır. Sivil dinin toplumsal işlevi ve önemi de tam da burada ortaya çıkmaktadır. Ona göre sivil din, toplumsal yapının vücûd bulması ve mevcûdiyetini devam ettirmesi için gerekli olan genel iradenin teşekkülüne hizmet eden ve bireysel iradeler ile genel irade arasındaki ihtilafları sonlandırmayı amaçlayan sosyo-politik bir araçtır.⁸

Bu münasebetle, siyasal iktidar, deyim yerinde ise, kendi geleceğini güvence altına almak için sivil bir din üretmeye ve ürettiği bu dini vatandaşlarına dikte etmeye hem mecburdur hem de hak sahibidir. Rousseau'ya göre, toplumsal bölünmeyi minimize etmek, sosyal istikrar ile dayanışmayı üst düzeye çıkarmak için bu bir gerekliliktir (Düzce, 2017:14). Konuya ilişkin şöyle demektedir: "Böylece, bütünüyle *sivil* olan bir iman akidesi vardır ki, bu imanın içeriği salt dogmalar olarak değil, aksine, hem iyi bir yurttaş hem de sadık bir uyruk olmak için gerekli olan sosyal duygulardır. *Ve onları tespit etmek de egemene aittir*" (Rousseau, 1999: 166. İtalikler bize ait. F.A.). Görüldüğü gibi burada iki nokta ön plana çıkmaktadır. İlki, sivil dinin inanç esasları salt metafizik kabuller değil, aksine, benimsenmedikçe hem

⁸ Kabul etmek gerekir ki, Rousseau sadece dine değil eğitime de benzer bir işlev yüklemekte ve onu bir "yurttaşlık projesi" olarak değerlendirmektedir. Rousseau'nun siyasal sistemi içerisinde eğitime yüklediği işlev konusunda detaylı bilgi için bkz. Kemal Bakır, "Jean-Jacques Rousseau'da Bir Yurttaşlık Projesi Olarak Eğitim", *Yurttaşlık ve Demokrasî*, ed. Armağan Öztürk, Doğançan Özsel, Ankara: Nika Yayınevi, 2019, ss. 263-292

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA "SİVİL DİN" TASARIMI BAĞLAMINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Ferhat AKDEMİR

ahlâklı bir birey hem de iyi bir yurttaş olunamayan sosyal duygulardır. İkincisi ise, bu inanç esaslarını belirlemek siyasal iktidara ait bir hak ve vazifedir. Sivil dinin bu inanç esasları da, Rousseau'ya göre, basit, açık ve oldukça sınırlı olmalıdır. Herhangi bir ek ve açıklama içermemelidir. Onlar aslında *Savoia'lı Rahibin Amentüsü*'ndeki inanç esaslarının bir tekrarı gibidir. Bu inanç esasları, Kant'ın ahlâkın postülatları olarak konumlandıklarına benzer şekilde, güç ve zekâ sahibi, iyiliksever bir Tanrı'nın, iyilerin ödüllendirileceği ve kötülerin cezalandırılacağı bir öte dünyanın varlığına, toplumsal sözleşmenin ve yasaların kutsallığına inanç şeklindeki pozitif dogmalardır. Bu dinin tek bir negatif dogması vardır; o da, her türden hoşgörüsüzlüğün reddi ve tasfiyesidir (Rousseau, 1999: 167).

Görebildiğimiz kadarıyla Rousseau siyasal iktidardan kaynaklanan siyasi hoşgörüsüzlük ile dinsel otoriteden kaynaklanan teolojik hoşgörüsüzlüğün birbirinden ayrıştırılmasına da karşıdır. Aslında bu Rousseau'nun teorik ölçekteki iç tutarlılığının bir göstergesidir. Sivil dinin inanç esaslarının belirlenmesi yetkisini siyasal iktidara veriyor ve bu esasları özünde, toplumu oluşturan bireyleri bir arada tutan ve onların iyi bir yurttaş olmalarını temin eden sosyal duygular olarak tanımlıyor isek, bu durumda siyasal hoşgörüsüzlük ile dinsel hoşgörüsüzlüğün birbirinden ayrılması bir çelişki olurdu. Ayrıca bu ikisi arasında pratik ölçekte de bir neden sonuç ilişkisi söz konusudur. Şöyle ki, böylesi bir toplumsal tasarımda dinsel hoşgörüsüzlüklerin toplumsal ve siyasal hoşgörüsüzlüğü tetiklemesi kaçınılmazdır. Kendi ifadeleri ile (1999:167), "kanımca, siyasal hoşgörüsüzlük ile teolojik hoşgörüsüzlüğü birbirinden ayıranlar yanılıyorlar. Bunlar birbirinden ayrılamazlar. İnsan cehennemlik saydığı kimselerle barış içinde yaşayamaz. [Çünkü] onları sevmek, onları cezalandıracak olan Tanrı'dan nefret etmek demektir." Sonuç itibarıyla, Rousseau'ya göre, "teolojik hoşgörüsüzlüğün onaylandığı her yerde, [bunun] toplumsal sonuçlarının gözlenmesi kaçınılmazdır" (Rousseau, 1999: 167).⁹ Bu noktada evlilik kurumunu örnek veren Rousseau, evliliğin özünde yasa önünde ve siyasal iktidarın nezdinde gerçekleşen ve toplumsal yapıyı üreten/mümkün kılan sosyal bir sözleşme olduğunu söyler. Bu sözleşme yetkisinin siyasal iktidardan alınıp dinsel otoriteye verilmesi durumunda, dinsel otorite evlilik sözleşmesini kendi spesifik inanç esaslarına göre düzenleme hakkına sahip olacağı için, bu hem dinsel otoritenin siyasal otoritenin yeki alanına müdahale etmesi; hem de bu alandaki dinsel hoşgörüsüzlüğün siyasal sonuçlar üretmesi anlamına gelecektir (Rousseau, 1999: 167, 1 nolu dipnot). Ve nihayetinde

⁹ Rousseau, sivil hoşgörüsüzlük ve teolojik hoşgörüsüzlük arasındaki ilişki konusunda benzer görüşlerini *Emile*'de de dillendirir. Örneğin, *Emile*'de geçen şu satırlar bu konudaki görüşünün özlü bir ifadesi gibidir: "Sivil bağnazlık ile tanrıbilimsel bağnazlık arasında fark görmek çocukça ve boş bir şeydir. Bu iki bağnazlık da birbirinden ayrılmaz ve öteki olmadan biri kabul edilemez. Melekler bile Tanrı'nın düşmanları gözüyle aktıkları insanlarla barış içinde yaşayamazlardı." (Bkz. Rousseau, *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, s. 745, 132 nolu dipnot.)

Rousseau her türden teolojik hoşgörüsüzlüğü kategorik olarak reddeder. Çünkü ona göre, aksi durumda, "artık siyasal iktidarlar dünyevî alanda bile iktidarını yitirmiş olurlar; rahipler ve din adamları gerçek iktidar sahipleri, devlet adamları da onun hizmetçileri olurlar" (Rousseau, 1999: 167).

Rousseau'nun hoşgörü sorununa yaklaşımını onun dinlerin çeşitliliği ve çoğulluğu sorununa yaklaşımında da görmemiz mümkündür. Aslında o, dinlerin çeşitliliği ve çoğulluğu sorununa, görebildiğimiz kadarıyla, olumlu yaklaşmaktadır. Özellikle, *Emile*'de, dinleri, tarihsel süreçte ve kültürel farklılıklara bağlı olarak ortaya çıkmış olan yüce ve yaratıcı Tanrı'ya tapınmanın farklı yolları olarak görmekte ve olumlamakta idi. Ancak sivil din nosyonunun detaylı bir şekilde incelendiği *Toplum Sözleşmesi*'nde mesele hoşgörü bağlamında yeniden ele alınmakta ele alınmakta ve mevcut dinlerin hoşgörüsüyle karşılaşmalarını iki koşula bağlanmaktadır. Bunlar, mevcut dinlerin birbirleri ile çelişen hakikat iddialarında bulunmamaları ve ayrıca inananlarını devlete muhalif düşünce ve eylemlere sevk etmemeleridir. Bu durumu örneğin, onun, Kilise dışında kurtuluş olmadığını bir dogma olarak kabul eden Katolik Kilisesi karşısında takındığı tavrından da anlamamız olasıdır. Ona göre, içinde yaşadığımız modern dünyada artık "diğer dinleri dışlayan ulusal bir din olamayacağına göre, başkalarına hoşgörüsüyle yaklaşan her din hoşgörüsüyle karşılanmalıdır." Ne var ki, "Kilise dışında kurtuluşun olmadığını söyleme cür'eti gösteren bir kimse de devletten ihraç edilmelidir" (Rousseau, 1999: 167, 168). Çünkü böylesi bir anlayış/kabul, ona göre, hem sadece teokratik bir rejimde yaşam olanağı bulabilir; hem de teolojik hoşgörüsüzlüğün en özlü ifadesidir.

Görüldüğü gibi Rousseau'nun teolojik hoşgörüsüzlük karşısındaki tavrı nettir. O, her türden teolojik hoşgörüsüzlüğün karşısındadır. Bir başka deyişle mutlak değilse de geniş ve genel ölçekte bir dinsel hoşgörüyü savunmaktadır. Ama, mesele sivil ve siyasal hoşgörü olduğunda belli ölçülerde temkinli ve tedbirli davranma ihtiyacı duymaktadır. Bir başka deyişle Rousseau, bir tür sivil ve siyasal hoşgörüsüzlüğü kabul ediyor gibidir. Aslında bu durum onun genel siyaset felsefesi ve bu felsefe içerisinde din karşısında siyaset kurumuna tanıdığı yetki ile de uyumludur. Şöyle ki, örneğin inanç özgürlüğü söz konusu olduğunda, "herkes istediği görüşü benimsemekte özgürdür; egemen varlığın bunu bilip öğrenmeye hakkı [da] yoktur" (Rousseau, 1999: 166.) diyerek, inanç özgürlüğünün mutlak ölçüde korunması ve her türden siyasal ve toplumsal müdahaleden korunması gerektiğini vurgulamakta, deyim yerindeyse, dinsel hoşgörüyü sonuna kadar savunmaktadır. Ancak, hemen devamında, toplumsal yaşam için gerekli oluşlarını dikkate alarak, sivil dinin inanç esaslarının belirlenmesinin ve uygulamaya geçirilmesinin siyasal erke ait bir iş olduğunu, dolayısıyla siyasal erkin bu konularda belirli sınırlamalara gidebileceğini söyleyerek, siyasal hoşgörüsüzlüğe kısmen de olsa bir kapı aralamaktadır. Aslında böyle düşünmesinin arka planında, daha önce de değindiğimiz üzere,

sivil dinin inanç esaslarını salt dinsel dogmalar olarak değil, daha çok toplumsal birliği ve bütünlüğü sağlayan sosyal duygular olarak görmesi yatmaktadır. Bu duygulara/inançlara sahip olmayan kimse Rousseau'ya göre, ne adâleti ve yasaları içtenlikle sevebilir ve gerektiğinde onlar için canını feda edebilir; ne de içinde yaşadığı toplumun ve vatandaşı olduğu devletin çıkarlarını kendi bireysel çıkarlarına önceleyebilir. Hal böyle olunca, evet siyasal iktidar kimseyi bu dine inanmaya zorlayamaz ama inanmayanları vatandaşlıktan çıkarıp devletinden ihraç edebilir. Çünkü bu dinin inançlarını benimsemek ona göre, "iyi ve sadık vatandaş olma"nın asgari şartıdır (Rousseau: 1999:166). Dolayısıyla bu inançların gereğini yerine getirmeyerek toplumsal sorumluluklarını ve vatandaşlık normlarını ihmal ve ihlal edenler toplumdaki dışlanmalıdır. Bir adım öteye giden Rousseau, bu dine inandığını ve gereklerini yerine getireceğini söyleyip de sonradan inanmıyormuş gibi davranan kimselerin ise, devlete ve topluma karşı "yalan söylemek suretiyle suçların en kötüsünü işlediği için ölümlü cezalandırılması gerektiği" (Rousseau, 1999: 166, 167)ni düşünür. Görüldüğü gibi Rousseau herkesin istediği şeye istediği gibi inanma ya da inanmama hakkının olduğunu söyleyerek tam anlamıyla bir inanç özgürlüğünü ve dinsel hoşgörüyü savunmasına rağmen, sivil dinin inanç esaslarını belirlemenin ve onlara inanmayanları belli ölçülerde cezalandırmanın siyasal iktidarın hak ve yetki alanında olduğunu söyleyerek, siyasal erki dinin üzerinde konumlandırmakta ve siyasal hoşgörüsüzlük karşısında belli ölçüde müsâmahakâr bir tavır takınmaktadır.

Sonuç

Genel bir değerlendirme olarak ifade etmek gerekirse, Rousseau da çağdaşları gibi, deist bir Tanrı ve doğal bir din anlayışına sahiptir. Ancak bu basit bir deizm değildir. O, çağdaşlarından farklı olarak dinin toplumsal ve siyasal işlevini kavrayan, dolayısıyla siyasal ve toplumsal sisteminde dine ve Tanrı'ya olumlu bir rol biçmeye çalışan özel bir isimdir. Bunun için önce, dinleri tarihsel olarak incelemiş, onları değişik biçimlerde kategorize ederek analiz etmeye çalışmıştır. Ardından, söz konusu bu tarihsel dinlerin çeşitli açılardan eksikliklerine işaret ederek, kendi siyasal sistemiyle uyumlu olan ve "sivil" niteliğiyle yeni bir din tasarımı geliştirmeye yönelmiştir.

Kabul etmek gerekir ki, Rousseau'nun dinle devlet arasında kurmuş olduğu ya da kurmaya çalıştığı ilişki belli ölçülerde kendine özgü nitelikler taşımaktadır. Rousseau'nun projesi özünde, dinle devlet arasındaki ikilemi ortadan kaldırmak ve gerilimi sona erdirmek üzerine kuruludur. Bunun da ancak devlet eliyle üretilmiş ve devletin hizmetine koşulmuş bir din tasarımı ile mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bu yönüyle Rousseau'nun düşüncelerinde yeni bir şey yok gibidir; çünkü Hobbes ve Spinoza gibi siyaset felsefesinin özel isimlerinin çok daha öncesinden benzer çabaların içerisinde

girdiği bilinmektedir. Rousseau'yu söz konusu haleflerinden ayıran ve din-devlet ilişkisi söz konusu olduğunda onu kendine özgü kılan özellikler Hobbes ve Spinoza'dan ayrıldığı noktalarda aranmalıdır. O, dinsel iktidarı siyasal erke tâbi kılarak ikisi arasında sıkı bir birliktelik kılmaya çalışırken, Hobbes'tan farklı olarak Hıristiyan devletini kendisine referans noktası kabul etmediği gibi Spinoza'dan farklı olarak da siyasal erkin kişisel inançlara karışmasına müsaade etmez. Onun dini, her türlü tarihsel belirlenimden soyutlanmış, kurulu dinlerle bağı ve bağlantısı olmayan soyut bir metafiziksel inanç sistemidir ve bu dinin temel misyonu da, bireylerin üyesi oldukları topluma sağlıklı bir entegrasyonunu temin etmektir. Bir başka ifadeyle Rousseau'nun sivil dini, tamamen seküler bağlamda kurgulanmış, pragmatik öneme sahip bir dindir (Düzce, 2017: 11).

Siyasal düşünceler tarihi içerisinde incelendiğinde ise, Rousseau'nun geliştirmiş olduğu din tasarımının ve dinle devlet arasında kurmuş olduğu ilişkinin pratikte de belli izdüşümlerinin olduğu ifade edilebilir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde, (Bellah, 1967: 1-19) Büyük Britanya ve Kıta Avrupası Fransa'sında (Ataman, 2014; Ataman & Vaughan, 2017: 145-159) ve hatta Cumhuriyet Türkiye'sinde (Karakuş, 2018) din devlet ilişkisinin şekillenmesinde Rousseau'nun sivil din tasarımının belli ölçülerde etkin ve belirleyici olduğu söylenmektedir.

299

Rousseau, her ne kadar bu dini "sivil din" olarak isimlendirse de aslında o özü itibarıyla "siyasal bir din"dir. Çünkü, bu dinin siyasal erkin amaçlarına hizmet etmekten başka bir misyonu yoktur. Hatta inanç esaslarının siyasal iktidar tarafından belirlenmesi dolayısıyla bu dinin Tanrı'sının da, çok kaba bir ifadeyle, siyasal iktidar olduğu söylenebilir. Öncelikle, söz konusu dinin inanç esaslarının siyasal erk tarafından belirlenmesi, Rousseau açısından kendi siyasal sistemi içerisinde bir tutarlılığın göstergesi olabilir. Ne var ki, teorik olarak kendi içerisinde tutarlı olsa bile, bunun pratikte uygulanabilirliği acaba ne kadar mümkündür? Belli ölçülerde bireyin kendisinin bile irade ve istencinin dışında şekillenen inançlarının siyasal iktidar tarafından tayin ve tespiti ne ölçüde olanaklıdır? Bunlar Rousseau'nun sisteminde yanıtı muhtaç önemli sorulardır. Ayrıca Rousseau, siyasal iktidarın dinsel inanç alanını belirleyebileceğini ama vatandaşlarının bunlara inanıp inanmayacağını sorgulayamayacağını söylemektedir. Bu ilk elden dinsel özgürlük ve siyasal hoşgörü adına olumlu gibi görünmektedir. Ancak Rousseau hemen devamında, siyasal erkin, sivil dinin dogmalarına inanmayanların ya da inandığını söyleyip de inanmıyor gibi davrananların cezalandırılabilmesini ifade etmektedir. Bu şu anlama gelmektedir ki, Rousseau kişilerin inanç özgürlüğünü onaylamakta ama onların inancına göre yaşama özgürlüğünü reddetmektedir. Bu durumda, bunun ne kadar özgürlük olduğu tartışmaya açıktır.

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA "SİVİL DİN" TASARIMI BAĞLAMINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Ferhat AKDEMİR

Gerçi Rousseau, siyasal iktidarın sivil dinin esaslarına inanmayanları dinsel gerekçelerle değil aksine siyasal gerekçelerle cezalandırma hakkına sahip olduğunu söylemektedir. Daha açık bir ifadeyle, Rousseau, sivil dinin dogmalarını inanç esasları olarak değil toplumsal duygular olarak nitelemekte ve bu duyguları paylaşmayan insanların toplumsal bütünlüğü bozacakları için toplumdan dışlanmaları gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak bu durum da, anakronizm hatasına düşmeyeceksek eğer, ifade etmemiz gerekir ki günümüzün modern ve liberal değerleri ile pek örtüşmemektedir. Günümüzde dinle devletin özerk yapılarının ve otonomilerinin korunmasının temel ilke kabul edildiği modern devlet anlayışında böylesi bir görüşü savunmak oldukça zor olsa gerektir. Siyasal ve dinsel düşüncenin tarihine bakıldığında, siyasal zulümlerin kendilerini din üzerinden, dinsel fanatizmlerin de siyaset üzerinden haklı çıkartmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu durumda, dinle siyaset arasında takınılması gereken en doğru tavrın, birini diğerinin kontrol ve denetimine sokacak şekilde konumlandırmak değil, aksine her ikisinin de özgül ve otantik yapılarını muhafaza edecek şekilde tanımlamak ve konuşlandırmak olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Ferhat (2010). "Aydınlanma ve Modernitenin Romantik Eleştirmeni: Jean Jacques Rousseau", *Ekev Akademi Dergisi*, 14, 44 [61-73].
- Ataman, Kemal (2014). *Ulus Olmanın Kutsal temeli: Sivil Din*, Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Ataman, Kemal&Vaughan Kitty (2017). "When 'Civil Religion' Becomes 'Political Religion': The Special Case of Great Britain", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 58, 2, [145-159].
- Bakır, Kemal (2019). "Jean-Jacques Rousseau'da Bir Yurttaşlık Projesi Olarak Eğitim", *Yurttaşlık ve Demokrasi*, ed. Armağan Öztürk, Doğançan Özsel, Ankara: Nika Yayınevi, [263-292].
- Barbier, Maurice (1999). *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, çev. Özkan Gözel, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Bellah, Robert (1957) "Civil Religion in America" *Daedalus: Journal of American Academy of Arts and Sciences* 96, 1, [1-22].
- Benedictus Spinoza (2012). *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal Baki Akal, Reyda Ergün, Ankara: Dost Kitabevi.
- Christi, M. (2001). *From Civil to Political Religion: The Intersection of Culture, Religion, and Politics*, Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press.
- Damrosch, Leo (2017). *Jean-Jacques Rousseau*, çev. Özge Özköprülü, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Düzce, Mesut (2017). "Sivil Dinin Teorik Temelleri", *Van Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 35, [1-24].
- Gökberk, Macit (1990). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Henry, Michael Daniel (1979). *The Intoxication of Power: An Analysis of Civil Religion in Relation to Ideology*, London: D. Reidel.
- Hobbes, Thomas (2008). *Leviathan*, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Karakuş, Gülbeyaz (2018). *Cumhuriyet'in Politik Teolojisi: Türkiye'de Kurucu İdeolojinin Din İhdası*, İstanbul: Cedit Neşriyat.
- Leceracle, J.L. (1995). "Jean Jacques Rousseau Hayatı ve Eserleri", *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* içinde, çev. Nasih Ruhi İleri, İstanbul: Say Yayınları, [7-35].

JEAN JACQUES ROUSSEAU'DA "SİVİL DİN" TASARIMI BAĞLAMINDA DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Ferhat AKDEMİR

McClay, Wilfred M. (2004). "The Soul of a Nation", *The Public Interest*, Spring, 155, [4-19].

Orhan, Özgüç (2013). "Jean-Jacques Rousseau'da Sivil Din Kavramı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 68, 3, [1-35].

Rousseau, Jean Jacques (1945). *Julie Yahut Yeni Heloise*, çev. Hamdi Varoğlu, İstanbul: MEB Basımevi.

Rousseau, Jean Jacques (2006). *İtirafnar*, çev. Kenan Somer, Ankara: Doruk Yayınları.

Rousseau, Jean Jacques (2012). *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları.

Rousseau, Jean Jacques (2019). *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Rousseau, Jean-Jacques (1995). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasuh Nuri İleri, İstanbul: Say Yayınları.

Rousseau, Jean-Jacques (1999). *Discourse on Political Economy and The Social Contract*, Translated with an Introduction and Notes by Christopher Betts, Oxford: Oxford University Press.

Rousseau, Jean-Jacques (2003). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, çev. Ertuğ Ergün, Ankara: Yeryüzü Yayınevi.

Rousseau, Jean-Jacques (2013). *Emile Ya Da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

West, David (1998). *Kıta Avrupası Felsefesine Giriş: Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya*, çev. Ahmet Cevizci, İstanbul: Paradigma Yayınları.